

НЕРІВНІСТЬ ДОСТУПУ ДО ОСВІТИ В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТА НАСЛІДКИ

***Н. М. Левчук,
кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник Інституту
демографії та соціальних досліджень НАН України***

Освіта є одним із головних ресурсів сучасного суспільства, прогрес якого базується на розбудові системи знань. Рівень та якість здобутої освіти, освітні досягнення населення значною мірою визначають структурно-інноваційні можливості розвитку економіки та багатьох інших сфер, важливих для людського добробуту. Саме тому забезпечення доступності високоякісної освіти впродовж життя як необхідної передумови ефективного функціонування та економічного зростання країни було визнано однією з головних цілей у сфері людського розвитку, сформульованих у Декларації Тисячоліття ООН [14]. Це зумовлено випереджувальною функцією та якісно новим масштабом сучасного детермінуючого впливу системи освіти на формування і становлення інформаційного суспільства [11, с. 28].

За умов депопуляції і несприятливих демографічних перспектив, коли скорочуються обсяги власної робочої сили, в Україні актуалізуються нові вимоги до продуктивних сил: зміщення пріоритетів поповнення трудових ресурсів із кількісних на якісні. Нові соціально-економічні орієнтири, необхідність постійного відтворення і вдосконалення кваліфікованої робочої сили вимагають зростаючих капіталовкладень у сферу людського розвитку, обумовлюють потребу у постійній самоосвіті і навчанні впродовж усього життя, підвищенні кваліфікації і професійної підготовки, оволодінні новітніми технологіями відповідно до зростаючих вимог суспільного розвитку. Саме рівень освіти й кваліфікації визначають можливості професійної зайнятості молоді, її конкуренто-спроможність на ринку праці, а отже є важливим чинником інтеграції нових поколінь у суспільство. Освіта, здебільшого, визначає і соціальний статус людини, рівень її культури, що, зрештою, впливає на формування тієї чи іншої структури потреб та реалізацію відповідної поведінки і способу життя.

Провідна роль системи освіти та інтегруючий характер її впливу практично на всі сфери суспільної життєдіяльності актуалізують потребу у ґрунтовному вивченні особливостей освітнього процесу в Україні, проблемами якого нині займаються вчені: Грішнова О., Калачова І., Каленюк І., Огаренко В., Оксамитна С., Саєнко Ю. та інші. Разом з тим окремі важливі питання сучасної модернізації освіти в Україні, пов'язані, передусім, із забезпеченням доступності різних верств населення до якісної освіти, є недостатньо роз-

робленими, нерідко залишаються поза увагою науковців, що і зумовило необхідність проведення даного дослідження.

У Національній доктрині розвитку освіти України у XXI-у столітті зазначається, що одним із пріоритетів є рівний доступ громадян України до якісної освіти незалежно від національності, статі, соціального походження і майнового стану, віросповідання, місця проживання і стану здоров'я. Це забезпечується безоплатністю і доступністю дошкільної освіти у державних і комунальних закладах, обов'язковістю і безоплатністю здобуття повної загальної середньої освіти в обсягах державного стандарту загальноосвітньої підготовки, безоплатністю вищої освіти на конкурсних засадах у державних і комунальних навчальних закладах [6, с. 254]. Водночас сучасні соціально-економічні реалії засвідчують наявність багатьох проблем у виконанні цих завдань. Освітній ринок в Україні пропонує нині широкий вибір навчальних закладів різного типу і систем навчання, проте розширення освітнього простору не супроводжується підвищенням якості учбового процесу. Спостерігається також зниження доступності високоякісної освіти, оскільки поширення оплати і доплати за навчання значно ускладнило рівний доступ дітей різних верств населення до освіти і, отже, посилило соціальну диференціацію споживачів освітніх послуг в Україні.

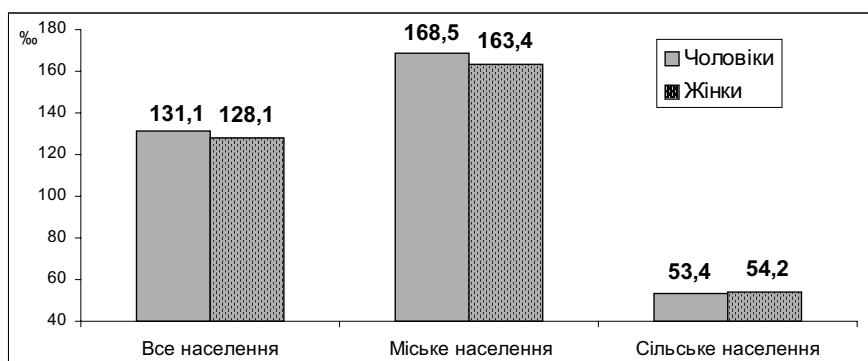
Нестача матеріальних ресурсів, зменшення обсягів державного фінансування освіти позначилися, передусім, на системі дошкільного і позашкільного виховання. Протягом 90-х років минулого століття відбулося помітне скорочення мережі дитячих дошкільних закладів, що негативно впливає на дітородну ситуацію в Україні, оскільки саме створення гнучкої і розгалуженої системи суспільного догляду й виховання дітей має на меті полегшити доступ жінкам до ринку праці й надати їм змогу оптимально поєднувати свої професійні та материнські обов'язки. Зростання вартості послуг дитячих дошкільних і позашкільних закладів, яке не компенсується державними програмами соціального захисту материнства і дитинства, територіальна нерівномірність доступу до цих закладів призводить до невключеності й „випадання” певної частини дітей із системи дошкільної освіти, яка, як відомо, закладає основи для навчання у початковій школі. Згідно з результатами Всеукраїнського перепису населення України 2001 року, менше третини (26,7%) дітей віком до 7 років відвідували дошкільні заклади. При цьому, якщо у містах нерідко переважають групи і є дефіцит місць у дитячих садках, що помітно погіршує якість їхніх послуг, то в селах — протилежна ситуація. Показник охоплення дошкільною освітою дітей серед міського населення становив 36%, а серед сільського — лише 12,5% [10, с. 212].

Модернізація вітчизняної середньої і вищої школи, запровадження у практику освітнього процесу платної форми навчання супроводжується перерозподілом фінансів держави і батьків, дедалі більшим зміщенням частини освітніх витрат у бік батьків. З цим пов'язана значна диференціація можливостей різних соціальних груп щодо отримання якісної освіти. Ця нерівність доступу виявляється вже на ранній стадії освітнього циклу — на рівні початкової школи: діти із незаможних родин мають досить низькі шанси потрапити до спеціалізованих шкіл і гімназій, якість навчання у яких суттєво відрізняється від звичайних непрестижних шкіл. Відбувається розшарування середніх навчальних закладів за якістю учбового процесу, з одного боку, і диференціація доступу до них — з іншого, що має особливе значення для соціально уразливих груп населення з малими доходами, для жителів сіл і невеликих міст.

Ще більш вираженою є нерівність у доступності вищої освіти в Україні. Це стосується ймовірності вступу до вищого навчального закладу (ВНЗ) з огляду на різну фінансову спроможність сімей оплатити навчання. Не є також секретом, що система середньої освіти в селах потребує реорганізації і вдосконалення, оскільки мережа її навчальних закладів відзначається надмірною уніфікованістю, мало-комплектними школами, слабкою

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

матеріально-технічною базою і гострою нестачею кадрів. Досить низька якість навчання у сільській місцевості зумовлює нижчий рівень знань випускників сільських шкіл і відповідно менші шанси вступу до ВНЗ, ніж жителів великих міст та обласних центрів. Можливості сільських жителів щодо участі у навчанні та його успішного завершення також зменшуються внаслідок віддаленості проживання від дому і необхідності у значних коштах для прожиття, оскільки сьгоднішні розміри студентських стипендій не можуть задовольнити навіть елементарні потреби молодого людини. Як показали результати Всеукраїнського перепису населення 2001 року, освітній склад міського і сільського населення України істотно відрізняється. Якщо на кожну тисячу міського населення віком 10 років і старше припадало 166 осіб з повною вищою освітою, то серед сільського – лише 54 (рис. 1).

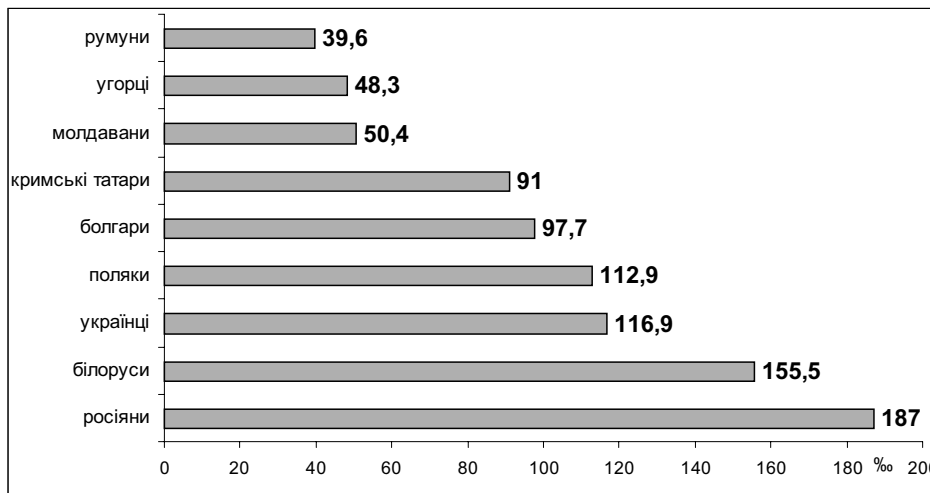

За даними Держкомстату України

Рис. 1. Частка осіб з повною вищою освітою за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року (у розрахунку на 1000 осіб)

Важливим у досягненні цілі „Освіта для всіх” є ліквідація будь-якої гендерної нерівності щодо освітніх можливостей [12, с. 27]. Загалом, для України не є характерною проблема забезпечення рівного доступу чоловіків та жінок до отримання якісної освіти, тобто суттєвих гендерних відмінностей у доступності освіти в Україні не спостерігається. Про це свідчить освітній статус українських жінок, що є досить високим: частка осіб з повною вищою освітою серед чоловіків і жінок у 2001 році становила 131 та 128 у розрахунку на 1000 осіб відповідно (рис. 1). Однак жінки мають менше можливостей щодо підвищення своєї кваліфікації і значно рідше, ніж чоловіки, проходять професійну перепідготовку впродовж життя [7, с. 11]. Високий освітній рівень жінок в Україні аж ніяк не заважає незримому, але досить стійкому розподілу відносин суспільної життєдіяльності на чоловічі та жіночі; закріпленню за „другою” статтю менш привабливих і менш престижних сфер ринку праці і зайнятості.

Нерівність у доступі дітей і підлітків до освіти в Україні в основному залежить від матеріального становища сім’ї, соціального статусу їхніх батьків, місця і регіону проживання. Як відомо, більшість вищих навчальних закладів зосереджено у м. Києві, східному та південному регіонах України, що ускладнює можливості отримання вищої освіти у західних та центральних областях. Зокрема, кількість студентів, які навчаються у ВНЗ III–IV рівнів акредитації, становить в середньому в Україні 257 у розрахунку на 10 тис. осіб і коливається від 903,1 у м. Києві, 556,4 у Харківській, 330,5 в Одеській областях до 104,1 у Закарпатській, 119,3 у Житомирській і 139, 2 у Вінницькій областях [6, с. 96–121].

За даними Держкомстату України

Рис. 2. Частка осіб з повною вищою освітою серед 9 найчисленніших національностей за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року (у розрахунку на 1000 осіб)

Аналіз освітнього складу 9-ти найчисленніших національностей України (згідно з результатами перепису 2001 року) засвідчив наявність певної етнічної диференціації. Зокрема, найвищою є питома вага осіб з повною вищою освітою серед росіян, українців, білорусів, поляків; найнижча – серед румунів, угорців і молдаван. Так, серед румунів, які проживають в Україні, частка осіб з повною вищою освітою утричі нижча, ніж серед українців. Питома вага тих, хто здобув повну вищу освіту, серед кримських татар нижча удвічі, ніж у росіян; в 1,7 раза, ніж у білорусів і в 1,3 раза менша порівняно з українцями (рис. 2).

Актуальність зазначених проблем підтверджують також результати опитування громадської думки населення щодо якості і доступності освіти у нашій країні, що проведене Українським інститутом соціальних досліджень у лютому 2004 року (3019 респондентів у всіх регіонах України), в обробці результатів якого взяла участь автор.

Громадськість України високо оцінює необхідність забезпечення доступу до освіти для усіх дітей і вважає це важливою стратегічною метою розвитку держави. Свідченням цьому є розподіл названих респондентами цілей, які мають стояти перед Україною протягом найближчих 10 років. Серед завдань, що повинні бути реалізовані й досягнуті у першу чергу, створення умов для вільного доступу усіх дітей до високоякісної освіти посіло друге місце після забезпечення бажаного рівня доходів усім громадянам.

Основні перешкоди для отримання дітьми високоякісної середньої освіти респонденти вбачають у необхідності додаткової плати за навчання у хороших школах (36%), їх відсутності в регіонах за місцем проживання (32%), а також вимушених хабарах (15%). При цьому такі фактори, як додаткова плата за навчання і наявність вступних іспитів у школах отримали найвищу кількість балів серед батьків, діти яких відвідували на час опитування гімназії, ліцеї, спеціалізовані школи і ВНЗ третього та четвертого рівнів акредитації. Хабарництво найчастіше називалось респондентами, діти яких навчались у середніх школах та були студентами вищих навчальних закладів першого і другого рівнів акреди-

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

тації; нестача хороших шкіл – батьками, діти яких відвідували середні школи і дошкільні заклади. Таким чином, рівень доступу дітей до отримання повноцінної середньої освіти, на думку громадськості, найтісніше пов'язаний з можливостями батьків оплатити навчання і наявністю хороших шкіл за місцем проживання.

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів про основні перешкоди для отримання високоякісної середньої освіти залежно від місця проживання опитаних, %

	Тип поселення			
	Всі поселення	Обласний центр	Інші міста	Сільська місцевість
Доплата за навчання	35,7	47,5	38,0	22,5
Віддаленість і нестача хороших шкіл	32,4	15,0	33,0	46,9
Хабарництво	15,3	22,7	14,1	10,2
Вступні випробування в престижних школах	6,0	6,7	5,3	6,4
Інші причини	10,6	8,1	9,6	14,0
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0

Значними є відмінності у відповідях респондентів, які проживають у різних типах поселень. Основними причинами, що стоять на заваді отриманню високоякісної середньої освіти в обласних центрах, на думку громадськості, є необхідність доплачувати за навчання і поширення хабарництва, а в інших містах та у сільській місцевості – доплата за навчання і віддаленість хороших шкіл. Якщо додаткову плату за навчання серед жителів обласних центрів назвали 47,5% опитаних, то у сільській місцевості лише 22,5%. Водночас на віддаленість хороших шкіл від місця проживання вказали 47% сільських мешканців і тільки 15% городян, які проживають в обласних центрах (табл. 1).

Згідно з результатами опитування населення про причини, які заважають дітям отримати високоякісну середню освіту, у західному і центральному регіонах найбільш проблемним питанням є нестача хороших шкіл (табл. 2). У Києві, АР Крим, східних і південних областях найчастіше актуалізується потреба у додатковій оплаті за навчання, що відзначили 42–44% жителів цих регіонів, в той час як у західному і центральному регіонах частка цих відповідей становила лише 27–28%. Проблема хабарництва і труднощі зі вступними іспитами до престижних шкіл набувають особливого значення у столиці, а найменше трапляються у Криму, причому ці чинники відзначаються виразною диференціацією стосовно матеріального становища респондентів. Необхідність здачі іспитів до хороших шкіл як перепона на шляху рівного доступу дітей до середньої освіти найчастіше зустрічається серед відповідей опитаних з найвищим матеріальним достатком, а найменше – серед респондентів з низьким рівнем доходів. Натомість необхідність давати хабарі виявилась найактуальнішою для мало-забезпечених верств населення і найменш вагомою для заможних громадян.

Серед факторів, які можуть перешкодити молодим людям отримати якісну освіту у вищих навчальних закладах, найчастіше називались: необхідність оплати навчання (79,4%), вимушені хабарі (47,1%), потреба у зв'язках, знайомствах, що можуть сприяти вступу до хорошого ВНЗ (36%), недостатня матеріальна підтримка з боку сім'ї на період навчання (30,6%), недостатньо якісна середня освіта, що може завадити скласти вступні іспити до престижного ВНЗ (31,9%), маленькі стипендії (27,0%), відсутність кредитів для отримання вищої освіти (19,7%).

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів про основні перешкоди для отримання високоякісної середньої освіти залежно від регіону* проживання опитаних, %

	Регіон проживання респондентів						
	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	АР Крим	м. Київ
Доплата за навчання	26,6	27,9	32,2	42,8	41,7	44,0	44,0
Віддаленість і нестача хороших шкіл	42,6	37,8	28,3	26,9	31,8	17,5	17,5
Хабарництво	13,3	15,3	16,5	15,8	16,2	9,7	19,3
Вступні випробування у престижних школах	7,2	3,9	9,8	5,5	4,6	2,6	8,4
Інші причини	10,3	15,1	13,2	9,1	5,6	10,8	10,8
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Львівська, Рівненська, Тернопільська області; Центр – Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська; Північ – Житомирська, Київська, Сумська, Чернігівська; Схід – Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Донецька, Харківська; Південь – Миколаївська, Одеська, Херсонська області.

Таблиця 3

Розподіл відповідей батьків-респондентів на питання про основні перешкоди для отримання високоякісної вищої освіти залежно від типу навчального закладу, який відвідували діти опитаних, %

	ДДЗ*	Загально-освітні школи	Гімназії і ліцеї	ПТУ	ВНЗ I–II рівнів акредитації	ВНЗ III–IV рівнів акредитації
Плата за навчання	79,5	81,2	79,3	72,3	79,1	81,9
Хабарництво при вступі	52,8	48,4	48,1	48,2	39,8	41,8
Потреба у зв'язках і знайомствах при вступі	31,3	34,1	49,6	35,9	35,8	43,6
Відсутність матеріальної допомоги з боку батьків під час навчання	33,1	31,9	32,9	36,7	25,5	26,5
Недостатньо якісна середня освіта	32,2	31,4	40,2	28,3	38,1	28,9
Невеликі стипендії	30,9	24,4	31,2	23,8	36,1	28,0

* ДДЗ – дитячі дошкільні заклади

Такий чинник, як оплата за навчання найчастіше траплявся серед відповідей респондентів, діти яких на час опитування були студентами ВНЗ третього і четвертого рівнів акре-

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

дитатції або навчалися у загальноосвітніх школах (табл. 3). Діти, батьки яких вважали вкрай необхідним мати вигідні зв'язки і знайомства для вступу до ВНЗ, навчалися у гімназіях та ліцеях. Усі батьки вбачали серйозну перешкоду для рівного доступу дітей до якісної вищої освіти у проблемі хабарництва і протекціонізму. Як свідчать результати інших обстежень, це стосується, передусім, корумпованості системи випускних іспитів у середніх навчальних закладах і вступних іспитів до ВНЗ, які є вкрай недосконалими, оскільки не виконують функції об'єктивного контролю знань, не забезпечують прозорості і адекватного оцінювання знань, а тісно пов'язані з фінансовими можливостями сімей абітурієнтів [3, с. 183].

Ключовою проблемою сучасної системи освіти в Україні є збереження її якості та ефективності функціонування. На тлі зростаючих вимог щодо професійної підготовки, відповідності навчального процесу інноваційним вимогам сучасності та вкрай недостатнього фінансування освітньої сфери спостерігається падіння престижу освіти та погіршення її якості. Це підтверджують результати опитування громадської думки населення.

Лише дещо менше половини респондентів (44–47%) позитивно оцінили якість освітніх послуг, що надаються в Україні; 38–41% опитаних мають негативну думку щодо можливості навчання і професійної підготовки, решта – не визначились з відповіддю. Ця оцінка знижується в міру підвищення рівня освітньої системи: від початкової до вищої. Жінки дещо вище оцінили якість навчання у початковій школі, а чоловіки – якість навчального процесу у вищих навчальних закладах. Загалом найвища оцінка початкової і середньої освіти спостерігається серед жінок молодого й середнього віку із загальною середньою та вищою освітою, матеріальне становище яких оцінюється ними як середнє і вище середнього, керівників підприємств, підприємців, службовців і зайнятих у сільському господарстві, які проживають в обласних центрах та у сільській місцевості. Якість послуг, що надаються вищою школою, знайшла найбільшу підтримку серед молодих чоловіків із базовою та повною вищою освітою, керівників підприємств і підприємців, що є жителями обласних центрів. Найгіршої думки про якісний рівень сучасної освіти в Україні дотримуються найменш матеріально забезпечені верстви населення: непрацюючі, непрацевдатні, безробітні, пенсіонери та домо-господарки.

Таблиця 4

Питома вага респондентів, які позитивно* оцінили якість початкової, середньої і вищої освіти в Україні залежно від регіону проживання опитаних, %

	Регіон проживання респондентів						
	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	АР Крим	м. Київ
Початкова освіта	60	48	46	38	53	25	60
Середня освіта	55	45	46	39	47	28	54
Вища освіта	52	39	42	40	50	26	64

* оцінки якості освіти: „дуже висока” і „швидше висока, ніж низька”

Досить цікавим виявився регіональний розподіл громадської думки щодо якості освітньої діяльності. Позитивна оцінка респондентів зростає у двох напрямках: із сходу на захід та із півночі на південь України. Виняток становлять м. Київ, де отримано максимально високий відсоток позитивних відповідей, та АР Крим, де показники мінімальні (табл. 4). Найбільше незадоволення серед жителів західних та північних областей викликає якість послуг вищої школи; у центральному, південному регіонах і столиці – середня освіта, а в АР Крим – система початкової освіти. Зазначені особливості є відображенням помітної регіональної нерівномірності розвитку освітнього ринку в Україні та певною мірою критерієм ефективності функціонування його окремих підрозділів на тій чи іншій території.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Оцінка якості навчання серед респондентів, діти яких на момент опитування здобували освіту, істотно відрізняється залежно від типу навчального закладу. При цьому найвищий рейтинг серед батьків отримали гімназії, ліцеї та спеціалізовані школи (майже 40% однозначно задоволені якістю навчання у них), дошкільні заклади і ВНЗ третього та четвертого рівнів акредитації (близько 30% батьків були повністю задоволені ними). Досить низьку оцінку дістали середні загальноосвітні школи, рівнем навчального процесу у яких були задоволені лише 22% опитаних. Падіння престижу середньої школи викликає особливе занепокоєння, оскільки батьки, незадоволені якістю навчання, з метою підвищення шансів вступу дітей до ВНЗ часто змушені йти на додаткові витрати у вигляді найму репетиторів, відвідування курсів і т. ін. Явними „аутсайдерами” у рейтингу навчальних закладів різного типу виявилися професійно-технічні: повністю задоволені ними були лише 9% опитаних.

Таблиця 5

Розподіл відповідей респондентів на запитання „Чи забезпечує сьогодні наявність вищої освіти і високої кваліфікації можливість знайти гідну роботу?” залежно від регіону проживання опитаних, %

Відповіді респондентів	Регіон проживання респондентів							
	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	АР Крим	м. Київ	Усі регіони
Так (швидше так, ніж ні)	63,0	54,0	66,0	64,0	58,0	62,0	53,0	61,0
Ні (швидше ні, ніж так)	32,0	42,0	26,0	31,0	40,0	35,0	44,0	34,0
Важко відповісти	5,0	4,0	8,0	5,0	2,0	3,0	3,0	5,0
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Здійснений аналіз дає можливість аргументувати висновок про те, що одним із головних орієнтирів розвитку сучасної освіти в Україні має стати значне поліпшення якості навчального процесу і підвищення освітніх стандартів. Це стосується, передусім, вищої освіти, якість якої найнижче оцінюється усіма респондентами, та загальної середньої освіти з акцентуванням особливої уваги на системі професійно-технічних навчальних закладів, зміни у якій протягом останнього десятиліття викликали найбільше незадоволення, що, вочевидь, пов'язано із ско-роченням мережі ПТУ, низьким престижем і погіршенням у них якості та організації навчання.

Згідно з результатами опитування громадської думки населення України, більшість респондентів погодила з тим, що наявність вищої освіти і високої кваліфікації забезпечують сьогодні можливість знайти гідну роботу. Водночас насторожує те, що значна частина, а саме 34% опитаних заперечила це твердження (табл. 5). Питома вага таких дещо збільшується з віком респондентів, підвищенням їхнього освітнього рівня і помітно коливається залежно від регіону проживання: якщо у північних областях відповідний показник становив 26%, то у Києві – 44%.

Очевидно, рівень освіти в Україні лише окреслює можливості зайнятості, але аж ніяк не гарантує наявність бажаної високооплачуваної роботи, отримання якої більше залежить від корисних зв'язків та знайомств і від того, як пощастить влаштуватися у житті. Це, по-перше, сприяє зниженню мотивації до здобуття вищої освіти. Молоді люди досить часто розглядають освіту не стільки як шлях до фінансово привабливої професії, скільки як просту необхідність отримання диплома.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

По-друге, в умовах України все більше поширюється так зване явище „статусної несумісності”, тобто невідповідність між освітнім статусом і матеріальним становищем особи та соціальних груп внаслідок порушення ланцюжка „освіта – професія – доход” [1, с. 61]. Таким чином, поступово послаблюється ключова роль освіти, що пов’язує досягнення життєвого успіху і можливості професійного зростання з рівнем кваліфікації і професійної підготовки, з одного боку, та захищає від бідності – з іншого.

По-третє, вищезазначені обставини значною мірою зумовлюють поширення в Україні такого підходу до трудової діяльності, що спрямований виключно на заробіток і задоволення споживацьких потреб та інтересів. Водночас розвиток сучасного суспільства неможливий без формування нових трудових цінностей, коли людина виступає активним агентом і створювачем економічних відносин, що формуються на розбудові економіки знань. Це потребує готовності людини здобувати освіту впродовж всього життя з метою постійного розширення і вдосконалення своїх знань і навичок та впровадження їх у практику діяльності.

На тлі сучасних соціально-економічних реалій, коли нестача матеріальних ресурсів обумовила істотне зменшення обсягів державного фінансування системи освіти, з особливою силою актуалізується проблема платної форми навчання і подорожчання вартості освітніх послуг. На питання про те, чи погодилися б респонденти сплачувати невелику частку своїх доходів, щоб забезпечити дітям кращу за якістю освіту, аніж та, яку пропонує безкоштовна система державної освіти, 25,4% відповіли „так” і ще 34,7% – „швидше так, ніж ні”. Таку можливість найбільш прийнятною для себе вважають респонденти, діти яких на час опитування навчались у дошкільних навчальних закладах та ліцеях, гімназіях і спеціалізованих школах, а найменш сприймали це ті, чиї діти були учнями середніх загальноосвітніх шкіл і ПТУ.

Ставлення до можливості доплати за навчання, яка б забезпечувала кращий якісний освітній рівень дітей, досить відрізняється залежно від соціально-демографічних характеристик їхніх сімей. Простежується чітка залежність готовності до матеріальних витрат на освіту дітей від наявності соціальних ресурсів у їхніх батьків: освітнього рівня, матеріального добробуту, проживання у великих містах.

Таблиця 6

Розподіл відповідей респондентів на запитання „Чи погодилися б Ви сплачувати невелику частину своїх доходів, щоб забезпечити своїй дитині кращу за якістю освіту?” залежно від соціального статусу опитаних, %

Соціальний статус респондентів	Відповіді респондентів					Всього
	Так	Швидше так, ніж ні	Швидше ні, ніж так	Ні	Важко відповісти	
Керівники підприємств, підрозділів підприємств і підприємці	39,8	37,0	11,1	6,5	5,6	100,0
Спеціалісти, службовці і військовослужбовці	26,1	40,1	13,2	11,6	9,0	100,0
Робітники кваліфіковані і некваліфіковані	23,5	34,7	20,2	11,9	9,7	100,0
Зайняті у сільському господарстві, фермери, орендарі	22,4	30,6	12,2	28,4	12,2	100,0
Пенсіонери, безробітні, інші непрацюючі, непрацевдатні	22,4	28,9	15,6	17,6	15,6	100,0
Усі респонденти	25,5	34,7	15,4	13,4	11,0	100,0

Таблиця 7

Розподіл відповідей респондентів на запитання „Чи погодилися б Ви | сплачувати невелику частину своїх доходів, щоб забезпечити своїй дитині кращу за якістю освіту?” залежно від рівня освіти опитаних, %

Рівень освіти респондентів	Відповіді респондентів					Всього
	Так	Швидше так, ніж ні	Швидше ні, ніж так	Ні	Важко відповісти	
Початкова і неповна середня	22,4	20,7	19,0	19,0	18,9	100,0
Повна загальна середня	20,4	34,8	14,0	17,0	13,8	100,0
Вища: базова і повна	29,6	36,0	15,9	10,4	8,1	100,0
Усі респонденти	25,5	34,7	15,4	13,4	11,0	100,0

Частково оплачувана освіта користується прихильністю серед забезпечених соціальних верств, а негативне ставлення до неї домінує, головним чином, серед найбільш уразливих в соціально-економічному відношенні груп населення. Зокрема, повністю погодились частково оплачувати навчання своїх дітей майже 40% керівників підприємств та підприємців і лише 22% зайнятих у сільському господарстві (табл. 6).

Респонденти, матеріальне становище яких, за їхньою самооцінкою, є вищим за середній рівень, і які мають змогу доплачувати за навчання, розглядають такий шлях як досить вигідну інвестицію у майбутнє своїх дітей, що відкриває ширші подальші можливості та альтернативи щодо їхньої професійної самореалізації. Майже половина (48%) респондентів з високим рівнем добробуту не погодились заощаджувати на освітніх витратах і відзначаються високими освітніми стратегіями для своїх дітей. Водночас серед осіб з низьким рівнем достатку бажання доплачувати за навчання висловили лише 9% опитаних.

Оскільки вибір освітніх стратегій для дітей тісно пов'язаний з рівнем освіти їхніх батьків, остільки і готовність респондентів доплачувати за навчання виявляє певну залежність від їхнього освітнього статусу (табл. 7). При цьому найвищі установки на частково оплачувані освітні послуги спостерігались серед опитаних з вищою освітою, жителів обласних центрів західних, південних областей та столиці, а найнижчі – серед мешканців сільської місцевості.

Висновки. Освіта є ключовою характеристикою якості населення, важливою складовою формування соціальної структури населення і водночас засобом соціальної мобільності. Освіта є тим чинником, що може сприяти перерозподілу і диференціації соціальних прошарків населення: внаслідок отримання високоякісної освіти людина має потенційну можливість потрапити у нове соціальне оточення, здобути новий статус і „перейти” із низькокваліфікованих до більш високих верств соціальної структури. Натомість за специфічних українських умов склалася ситуація, коли бідність значно ускладнює доступність якісної освіти, а нерівність доступу до освіти, в свою чергу, є чинником, що „закріплює” бідність між поколіннями, та передумовою „успадкування” бідності і „самовідтворення” малозабезпечених і малоосвічених верств населення з низьким соціальним статусом. Це дає підстави аргументувати висновок про те, що нерівність доступу до освіти поступово стає в Україні додатковим джерелом подальшої соціально-економічної нерівності, яка сприяє поглибленню соціального розшарування населення.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Як засвідчило проведене опитування громадської думки в Україні, готовність батьків до неминучих матеріальних витрат, пов'язаних із оплатою навчання своїх дітей, досить висока, проте реально фінансові можливості респондентів є вкрай нерівно-мірними. Нині склалася ситуація, коли доступність освіти, передусім вищої, майже повністю залежить від матеріального становища сім'ї. Доступність та ймовірність участі у системі вищої освіти різко зменшується в міру погіршення матеріального становища і зниження соціального статусу сім'ї, віддаленості проживання від великих міст та обласних центрів.

В умовах низького рівня добробуту значної частини населення держава має подбати про збереження доступності освіти, про пошуки додаткових джерел фінансування освітніх витрат. Цьому могло б сприяти забезпечення ширших можливостей щодо отримання різного роду сімейних кредитів на освіту, студентських позик, грантів, пілг для навчання залежно від доходів сім'ї, а також доповнення фінансування (насамперед вищої освіти) із фондів та інших небюджетних джерел, розширення можливостей працевлаштування студентів із неповним робочим днем і тижнем з метою поєднання навчання і роботи. Такі альтернативні шляхи оплати навчання могли б компенсувати низькі доходи сім'ї, звести до мінімуму неотримання вищої освіти через неплатоспроможність студента і зберегти реальну доступність освіти для широкого загалу населення. Інвестиції у розвиток людського капіталу мають стати пріоритетним напрямом стратегії соціально-економічного розвитку України, що дасть змогу підвищити якість життя населення та сприятиме досягненню сталого економічного зростання. Розширення доступу до якісної освіти впродовж життя і нарощування освітніх ресурсів є необхідною умовою вирішення цих завдань.

Джерела:

1. *Александрова С. А.* Статусная несовместимость и перспективы социальной мобильности // *Народонаселение*. – 2003. – № 4. – С. 61–67.
2. *Гришнова О. А.* Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2001. – 254 с.
3. *Каленюк І. С.* Освіта в економічному вимірі: потенціал та механізм розвитку. – К., 2001. – 326 с.
4. *Козак В. Є.* Державне регулювання сфери вищої освіти // *Механізми регулювання соціальної сфери: Зб. наук. праць / НАН України, Ін-т економіки*. – К., 2002. – С. 14–20.
5. *Кушерець В. І.* Знання як стратегічний ресурс суспільних трансформацій. – К.: Знання України, 2002. – 248 с.
6. *Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття*. Кн. 3: Модернізація освіти. – К.: Навч. книга, 2003. – 943 с.
7. *Новіков В. М., Куліков Г. Т.* Проблеми гендерної рівності, зайнятості та бідності / НАН України. Ін-т економіки. – К., 2002. – 61 с.
8. *Огаренко В. М.* Недержавна вища освіта в Україні: перше десятиліття. Історичний нарис. – Запоріжжя: РПВ „Видавець”, 2000. – 164 с.
9. *Прозорість і корупція у системі вищої освіти в Україні: Зб. матер. конф.* (21–22 листопада 2002 року, м. Львів). – К.: Таксон, 2003. – 308 с.